

Osadnictwo jako przedmiot badań geograficznych

Osadnictwo jest zjawiskiem zmiennym w czasie i przestrzeni. Wraz z zasiedlaniem Ziemi przez człowieka rozprzestrzeniają się osiedla, w których zamieszkują ludzie, poszerza się strefa ekumeny trwale wykorzystywana i użytkowana przez społeczności ludzkie. Szybki wzrost zaludnienia i techniki, zwłaszcza w XX wieku, wpłynął na zmiany i zróżnicowanie form osadniczych. O ich bogactwie i różnorodności świadczy porównanie wielkich, ponadmilionowych metropolii miejskich z małymi przysiółkami wiejskimi, zamieszkiwanymi przez kilka lub kilkadziesiąt osób.

Pojęcie osadnictwa

Rozpatrując współczesne osadnictwo człowieka na powierzchni Ziemi staramy się poznać istotę i prawidłowości rządzące tym zjawiskiem, określić czym jest współczesne osadnictwo. Odpowiedź, wbrew pozorom, wcale nie jest prosta, ponieważ pojęcie osadnictwa jest tak bardzo różnie interpretowane i odnosi się do tak rozmaitych zagadnień, że wszelkie próby systematyzacji istniejących definicji napotykają na poważne trudności. Warto jednak przytoczyć kilka podstawowych znaczeń tego terminu występujących w słownikach, encyklopediach i pracach poświęconych teoretycznym problemom osadnictwa.

W dosłownym, wąskim tego słowa znaczeniu osadnictwo kojarzy się nam z różnego rodzaju budowlami wznoszonymi przez człowieka na powierzchni Ziemi. Wyodrębnione przestrzennie zgrupowania budynków i urządzeń trwałych składają się na osiedla ludzkie (jednostki osadnicze) rozmaitego typu: przysiółki, wsie, miasta i aglomeracje. Same jednak budynki nie tworzą osiedla. Powstają one w wyniku działalności człowieka, który je zbudował w określonym celu. W szerszym znaczeniu osiedle stanowi pewien

system funkcjonalnie powiązanych składników: społeczności lokalnej oraz budynków i innych urządzeń trwałych będących materialnym rezultatem jej działalności. To szersze ujęcie pozwala utożsamiać osadnictwo (jednostkę osadniczą) nie tylko z terenami zabudowanymi (osadnictwo rozpatrywane jako zjawisko nieciągłe przestrzennie) lecz także z pewnym otaczającym terenem związanym funkcjonalnie (np. wieś z otaczającymi polami i użytkami zielonymi, duże miasto wraz ze strefą podmiejską).

Często osadnictwo utożsamiamy ze „środowiskiem mieszkalnym człowieka” lub siedliskiem, czyli miejscem jego pobytu, zamieszkania, osiedlenia, „ognisko” lub „gniazdo”. Z takim rozumieniem tego terminu wiąże się ściśle pojęcie habitatu, zaczerpniętego z łaciny (habitare – mieszkać), synonimicznej nazwy stosowanej na określenie siedliska. W tym ujęciu osadnictwo oznacza sposób i formy zamieszkiwania przez człowieka powierzchni Ziemi. Środowisko mieszkaniowe tworzy według A. Suliborskiego (1976) układ trzech wzajemnie powiązanych elementów:

- mieszkanie jako przestrzeń prywatna, kształtowana według potrzeb, gustów i możliwości danej osoby czy rodziny,
- budynek, stanowiący pewną konstrukcję architektoniczną i układ urządzeń infrastrukturalnych,
- otoczenie, czyli najbliższy teren wyposażony w placówki infrastruktury społecznej (handlowe, oświatowe, kulturalne, usługowe i inne).

Wyrazem związania człowieka z danym miejscem jest mieszkanie, wznoszone przez człowieka w celu ochrony przed warunkami i zagrożeniami zewnętrznymi. Stanowi ono główny i dominujący element osiedli ludzkich od początku dziejów ludzkości, zaś funkcja mieszkaniowa determinuje rozwój innych funkcji związanych z pracą, edukacją, komunikacją, wypoczynkiem i zaopatrywaniem się w podstawowe dobra i usługi.

Pojęcie osadnictwa interpretowane jest również w kategoriach dynamicznych jako proces powstawania i przekształcania się sieci osadniczej, czyli układu ludzkich osiedli na danym obszarze. W tym znaczeniu termin ten oznacza proces osiedlania się ludzi na określonym terytorium, przystosowywanie schronień człowieka do potrzeb bytowania, wznoszenia różnego typu osiedli i późniejsze ich przekształcanie. Struktura osadnicza danego kraju lub regionu jest rezultatem procesów historycznych, ewolucji stosunków gospodarczych, kulturalnych, cywilizacyjnych oraz politycznych na tym obszarze. Niekiedy pojęcie osadnictwa jest zawężone do procesu osiedlania się ludzi na nowych, słabo zaludnionych terenach i w tym ujęciu może być traktowane jako synonim kolonizacji.

Osadnictwo stanowi materialny rezultat społecznej działalności człowieka. W tym znaczeniu jest ono częścią krajobrazu przetwarzanego przez człowieka, zwanego krajobrazem kulturowym. W szerszym ujęciu osadnictwo stanowi pewną formę organizacji życia społeczno-gospodarczego na danym terenie, zmienną w zależności od warunków środowiska i rozwoju cywilizacji. Bogactwo sposobów tej organizacji odzwierciedla się w różnorodności form ludzkich osiedli. Obok metropolii, skupiających miliony mieszkańców, egzystują małe miasta, przysiółki lub pojedyncze zagrody.

Rozwój geograficznych studiów nad osadnictwem

Osadnictwo było od dawna przedmiotem zainteresowania geografów, stanowiąc od początku istnienia geografii ważną dziedzinę badań, reprezentowaną przez liczne prace. Wraz z rozwojem geografii poszerzał się zakres tych studiów i zmieniał sposób ujmowania zagadnień osadniczych. Z tego punktu widzenia można wyróżnić cztery fazy rozwojowe geograficznych studiów osadniczych.

W pierwszym okresie, począwszy do czasów starożytnych do połowy XIX wieku, zainteresowania badaczy koncentrowały się na zagadnieniach rozmieszczenia i wielkości osiedli, zwłaszcza miast. Początki geograficznych studiów osadniczych upatrywać można w opisach krajów obcych, które powstawały dla celów utylitarnych – jako wskazówki dla podróżujących kupców i dyplomatów. Istotną sprawą było zwłaszcza określenie położenia poszczególnych miast pozwalające na łatwe dotarcie do nich. Przykładem tego rodzaju prac jest opracowanie Ptolemeusza, który określił współrzędne geograficzne miast i pogrupował je według położenia na szlakach handlowych. Wiadomości o osadnictwie stanowiły nieodzowny składnik prac z geografii regionalnej i politycznej. W opisach krajów obok głównych rzek wymieniano zawsze największe miasta danego państwa.

Rozwój stosunków handlowych i podjęcie akcji kolonizacyjnych, zarówno w starożytności, jak i w okresie średniowiecza oraz Odrodzenia, przyczyniły się do rozwinięcia studiów dotyczących wpływu położenia geograficznego na rozwój gospodarczy miasta, zaspokojenie potrzeb jego mieszkańców oraz warunki budowlane. W starożytności kwestię tę rozważał Strabon, podkreślając w swojej pracy pt. *Geografia* znaczenie lokalizacji jako czynnika powstania i rozwoju Lyonu. W atlasie *Civitates orbis terrarum*, wydanym w końcu XVI wieku bogactwo tego miasta było również ściśle związane z jego położeniem geograficznym. Prace publikowane na przełomie XVIII i XIX wieku podejmują problematykę położenia i wielkości miast. Pojawiają się również bardziej systematyczne ujęcia opisu miast i osiedli wiejskich obejmujące nie tylko zagadnienia położenia topograficznego, komunikacyjnego i geograficznego lecz także rozmieszczenia i kształtu miast. W podręcznikach geografii zamieszczane są odrębne rozdziały poświęcone osadnictwu.

W drugiej fazie kształtują się podstawy nowoczesnej geografii osadnictwa. Na przełomie XIX i XX wieku pojawiają się syntetyczne opracowania zawierające opis działalności człowieka na Ziemi i jego form zamieszkania oraz pierwsze definicje miasta. F. Ratzel w wydanym w 1882 r. podręczniku antropogeografii usystematyzował całość badań geograficznych XIX wieku wyodrębniając problematykę człowieka w postaci oddzielnej dyscypliny zwanej antropogeografią. Ratzel rozróżnił pojęcie gęstości osiedli i gęstości zaludnienia, nazywając tę pierwszą gęstością geograficzną, a drugą statystyczną. Podjął także próbę typologii osiedli, a zwłaszcza miast. Ratzel definiował miasto jako trwałe zagęszczenie ludności i siedzib ludzkich, obejmujące znaczny obszar i położenie

w centralnym miejscu układu dróg komunikacyjnych. W ujęciu tym zawarte są trzy cechy, które stały się podstawą późniejszych definicji miasta:

- 1) specjalny rodzaj działalności zawodowej mieszkańców,
- 2) koncentracja domów mieszkalnych oraz
- 3) pewne minimum zaludnienia.

Za twórcę nowoczesnej geografii miast uznaje się powszechnie K. Hasserta. Jego praca, opublikowana w 1907 r., odegrała istotną rolę w rozwoju tej dyscypliny badań, ponieważ w sposób syntetyczny i systematyczny przedstawiała ówczesny stan wiedzy geograficznej o miastach oraz wykaz problemów badawczych, począwszy od genezy i położenia miast, roli czynnika komunikacyjnego w ich rozwoju, do problemów struktury przestrzennej, fizjonomii i funkcji miejskich. Ważny postęp w rozwoju badań osadnictwa wniosła praca F. Richthofena (1908) podejmująca problem wpływu układu komunikacyjnego na rozwój miast. Na początku XX wieku pojawiają się pierwsze prace geograficzne dotyczące poszczególnych miast: w 1909 r. E. Hanslick publikuje monografię Białej Krakowskiej, a w 1911 r. R. Blanchard klasyczne i wielokrotnie cytowane w literaturze przedmiotu studium o Grenoble. Zapoczątkowały one serię opracowań, którym głównym celem było wykazanie, iż specyfika miast wynika z ich węzłowego położenia w sieci osadniczej. Monografie pojedynczych miast dominowały zwłaszcza w geografii francuskiej. Ten rodzaj studiów rozwijany był przez Blancharda i jego uczniów – przykładem może być monografia Rouen, opublikowana przez J. Levainville'a w 1913 r. Studia typologiczne rozwinął J. Fleure, przedstawiając typologię miast europejskich (1920 r.). W geografii niemieckiej przeważają w tym okresie monografie regionalne. Typowa pod tym względem jest monografia o miastach niemieckich opracowana przez W. Geislera (1929 r.), której autor omawia kolejno położenie topograficzne, układy przestrzenne i fizjonomię miast. W Polsce badania monograficzne miast zostały podjęte przez uczniów L. Sawickiego – W. Kubijowicza i Z. Simchego (monografia Nowego Sącza oraz monografia Tarnowa). Późniejsze prace koncentrowały się na zagadnieniach typologii miast, dokonywanych głównie na podstawie kryteriów fizjonomicznych (S. Gorzuchowski, S. Leszczycki, W. Rewieńska).

W pierwszej połowie XX wieku kształtują się również podstawy teoretyczne i metodologiczne geograficznych studiów miejskich. Istotny wkład teoretyczny w problematykę rozwoju i ewolucji miast wniósł był P. Geddes (1915 r.). W jego ujęciu miasto jest wynikiem i wyrazem gospodarki regionalnej. W swych pracach Geddes wykorzystuje formułę badawczą Fryderyka Le Playa: „miejsce-praca-społeczeństwo”. Badając przestrzenny rozwój miasta i jego wewnętrzną strukturę, Geddes wprowadził dwa nowe pojęcia: konurbacja i megalopolis. Pierwszy przegląd studiów z geografii miast przedstawił w 1924 r. M. Arousseau, który stwierdził, że geografia miast obejmuje znaczną część problematyki geografii człowieka (antropogeografii), stanowiąc tym samym trudną dziedzinę specjalizacji. Podstawy teoretyczne badań struktury przestrzennej miast powstają w latach 20. XX wieku, w ramach chicagowskiej szkoły ekologii społecznej, rozwijanej przez R. Parka i jego uczniów. Studia te koncentrują się na mechanizmach kształtujących różnicowanie społeczno-ekonomiczne przestrzeni miejskiej. Ważną rolę w geografii miast odegrała praca R. D. McKenziego (1933 r.) dotycząca związków między rozwojem gospodarczym miasta a wzrostem jego skali

przestrzennej. W 1933 roku W. Christaller przedstawił teorię osiedli centralnych, dając podstawy teoretyczne opisu i wyjaśnienia rozmieszczenia i hierarchii miast. Praca ta wpłynęła w istotny sposób na rozwój geografii ekonomicznej po II wojnie światowej i miała bardzo ważne znaczenie dla rozwoju ujęć modelowych w geografii osadnictwa.

Równolegle do studiów miejskich rozwijają się geograficzne badania sieci osadniczej i osadnictwa wiejskiego. Wielkie znaczenie odegrały prace O. Schlütera, który uważany jest za twórcę nowoczesnej geografii osadnictwa. Sformułował on przedmiot, założenia metodyczne i program badawczy geografii osadnictwa (1899 r.) i przedstawił wzorcową monografię osadnictwa regionu Turynii (1903 r.). Duże zainteresowanie zagadnieniami osadnictwa wiejskiego rozbudziło dzieło historyczne A. Meitzena (1895 r.) o osadnictwie i stosunkach rolnych w Europie, wiążące historyczne układy osiedli wiejskich z kulturami poszczególnych ludów i narodów. Ważną rolę w rozwoju studiów nad osadnictwem wiejskim odegrał geograf francuski A. Demangeon, który skupił wokół siebie na forum Międzynarodowej Unii Geograficznej grupę badaczy zajmujących się tym rodzajem form osadniczych (M. A. Lefevre, S. Pawłowski i inni). Celem tych studiów była analiza układów przestrzennych osadnictwa wiejskiego na podstawie badania rozproszenia i skupienia gospodarstw rolnych. W okresie międzywojennym rozwijają się w Polsce badania poświęcone rozwojowi historycznemu osadnictwa (M. Mrazek-Dobrowolska), genezy kształtów wsi (B. Zaborski), analizie położenia geograficznego osiedli i ich powiązań ze środowiskiem geograficznym (S. Pawłowski, J. Dylik, M. Kiełczewska, S. Zajchowska). Podjęto również badania nad stopniem skupienia i rozproszenia osadnictwa wiejskiego (S. Pawłowski, M. Kiełczewska, A. Zierhoffer).

Trzecia faza rozwoju geograficznych studiów osadnictwa wiąże się z powstaniem, a później dominacją teoretycznej i ilościowej orientacji badawczej, a więc z przejściem od ujęcia opisowo-informacyjnego do ujęcia opisowo-teoretycznego. Objawia się to w postaci wzrostu roli koncepcji teoretycznych i zmiany ujęć badawczych. Przełom teoretyczny, datujący się wyraźnie od połowy lat 50. XX wieku, zaznacza się głównie w dziedzinie badań struktury wewnętrznej miast i sieci osadniczej, gdzie badania oparte są na podstawach teorii adoptowanych z innych dyscyplin badawczych i dziedzin pokrewnych (rewitalizacja teorii Christallera, rozwój koncepcji bazy ekonomicznej miasta, rozwój tzw. ekologii czynnikowej).

Równocześnie następuje zmiana podejścia badawczego w studiach osadniczych polegająca na przejściu od badania relacji „człowiek-terytorium” lub „człowiek-przyroda” do analizy relacji „człowiek-człowiek”. Zmiana ta objawia się w postaci zastąpienia opisu rozmieszczenia zjawisk osadniczych przez interpretację lokalizacji działalności człowieka i form osadniczych w kategoriach funkcji. Istotną rolę w rozwoju nowego podejścia odegrały wymienione wyżej teorie stanowiące postawę wyjaśniania układów lokalizacyjnych i funkcjonalnych w miastach. Nowa orientacja badawcza została zapoczątkowana w Stanach Zjednoczonych pracami Ch. D. Harrisa i E. L. Ullmana (1945), J. E. Bruscha (1953), J. Nelsona (1955), I. Aleksanderssona (1956), B. J. Berry’ego (1960). Rezultatem przełomu teoretycznego i zmiany ujęcia badawczego jest wyodrębnienie się z całości badań geograficzno-osadniczych geografii miast, jako odrębnej dyscypliny geograficznej. Powszechnie uznaje się, że jej powstanie nastąpiło w latach

50., aczkolwiek zmianę podejścia w badaniach nad funkcjami i strukturą wewnętrzną miast obserwuje się już z lat 20. XX wieku.

Od tego czasu geografia miast staje się najbardziej dynamiczną dziedziną badań geograficzno-osadniczych, w której kształtują się nowe orientacje badawcze i metody oddziałujące na całą geografę społeczno-ekonomiczną.

Przemiany teoretyczno-metodologiczne warunkowały także rozwój polskich badań geograficzno-osadniczych. Począwszy od początku lat 50. tematyka badań ulega stałemu rozszerzaniu. Badania obejmowały kolejno małe miasta, ich funkcje i podstawy rozwoju, średnie miasta i ich rolę w tworzeniu regionów miejskich oraz aglomeracje miejskie i ich miejsce w strukturze osadniczej kraju. Postęp badawczy zaznaczył się najwyraźniej w dwóch dziedzinach badań: analizie funkcjonalnej miast i sieci osadniczej oraz studiach nad strukturą przestrzenną miast. Podstawowe znaczenie dla rozwoju nowych ujęć miały prace dotyczące koncepcji bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast (K. Dziewoński, M. Jerczyński, A. Suliborski), systemu osadniczego (K. Dziewoński, Z. Chojnicki, R. Domański, W. Maik, Z. Rykiel), systematyzacji wątków przestrzennego rozwoju i struktury przestrzennej miasta (P. Korcelli), struktury przestrzennej miast (S. Liszewski, M. Koter, G. Węclawowicz, A. Werwicki, A. Jelonek), koncepcji semiurbanizacji i przemian funkcjonalnych lokalnej sieci osadniczej (S. Golachowski, M. Dobrowolska, J. Rajman, A. Zagożdżon).

Czwarta, współczesna faza rozwojowa studiów geograficzno-osadniczych związana jest z pojawieniem się nowych orientacji badawczych – ujęcia humanistycznego, radykalnego, a następnie postmodernistycznego. Równocześnie kontynuowane były poprzednie ujęcia badawcze a oddziaływanie „nowych” i „starych” orientacji badawczych na siebie stanowiło ważny czynnik postępu, a jednocześnie pozwalało zachować tradycje i wypróbowane wzorce badawcze. W fazie tej poszerza się problematyka badawcza, poszukuje się nowych opisów i interpretacji procesów osadniczych. Na styku geografii społecznej i geografii miast rozwija się społeczna geografia miast. Miasto interpretuje się jako arenę procesów społecznych (D. Harvey, R. Pahl). Przedmiotem badań stają się mechanizmy rozwoju i proces społecznego wytwarzania przestrzeni (B. Jałowicki). Przeciwwagą do ujęć scjentyistycznych prowadzących do „odhumanizowania” studiów geograficzno-osadniczych są m.in. badania poświęcone percepcji przestrzeni miejskiej (B. Libura), specyfice miejsc (I. Sagan), warunków życia mieszkańców (S. Liszewski), refleksji humanistycznej (D. Jędrzejczyk) i kulturowemu aspektowi osadnictwa (K. Rembowska). Poszukując nowych sposobów opisu i interpretacji zjawisk osadniczych sięga się również do egzystencjalizmu i fenomenologii (P. Ley, J. Cullen, P. Knox). Orientacja postmodernistyczna ujmuje miasto jako arenę życia codziennego, zaś celem badań jest rekonstrukcja indywidualnych działań człowieka (A. Lisowski).

Przedmiot i kierunki badawcze geografii osadnictwa

Geografia osadnictwa jest jedną z dyscyplin wchodzących w skład geografii społeczno-ekonomicznej. Różni się jednak w istotny sposób od innych gałęzi geografii społeczno-ekonomicznej, a mianowicie geografii przemysłu, rolnictwa, komunikacji

i usług. Kompleksowy sposób ujmowania zjawisk osadniczych i ich związku ze środowiskiem przyrodniczym sprawia, iż geografią osadnictwa zajmuje szczególne miejsce w systemie nauk geograficznych. Jest to pozycja pośrednia pomiędzy wyspecjalizowanymi, tematycznymi gałęziami geografii (np. geomorfologia, klimatologia, geografia przemysłu i inne) a geografią regionalną zajmującą się całokształtem zagadnień fizycznych i społeczno-gospodarczych na danym obszarze. Wynika to z uwzględnienia w badaniach geograficzno-osadniczych problematyki rozwoju historycznego (geneza i ewolucja osiedli), warunków środowiska geograficznego (położenie topograficzne, klimat, stosunki wodne), roli czynnika gospodarczego (funkcje osiedli, lokalizacja działalności gospodarczej) i społecznego (charakter społeczności lokalnej, instytucje i więzi społeczne) w kształtowaniu osiedli.

Zazwyczaj geografia osadnictwa wraz z geografią ludności, kultury, religii i geografią medyczną zaliczana jest do geografii społecznej, w odróżnieniu od geografii ekonomicznej, którą tworzą geografia przemysłu, rolnictwa, komunikacji i usług. Kompleksowy charakter badań geograficzno-osadniczych sprawia, iż niektórzy badacze (por. S. Liszewski) dzielą geografię społeczno-ekonomiczną na trzy działy: geografię ekonomiczną, społeczną i osadnictwa przyznając tej ostatniej miejsce pośrednie między tymi pierwszymi dziedzinami i rolę syntetyzującą całą problematykę geograficzno-ekonomiczną i społeczną.

Geografia osadnictwa należy do najlepiej rozwiniętych gałęzi nauk geograficznych. Świadczy o tym zarówno ilość opublikowanych prac z tej dziedziny, jak i liczebność badaczy zajmujących się problematyką osadnictwa. Ze względu na rozległość zainteresowań badawczych trudno zdefiniować przedmiot badań geografii osadnictwa. Definicje te zresztą zmieniały się wraz z rozwojem studiów geograficzno-osadniczych. Klasyczna definicja K. Dziewońskiego określa geografję osadnictwa jako naukę zajmującą się rozmieszczeniem i strukturą historycznie ukształtowanych osiedli oraz związanych z nimi urządzeń trwałych. Obok człowieka i urządzeń trwałych badania geograficzno-osadnicze obejmują formy wykorzystania i użytkowania urządzeń trwałych oraz tereny, które zajmują. Według M. Dobrowolskiej geografia osadnictwa zajmuje się rozmieszczeniem, strukturą i układami przestrzennymi wszelkich rodzajów osiedli oraz bada ich związki ze środowiskiem geograficznym i rozwojem społeczeństw ludzkich.

Przedmiotem badań są dwa składniki tworzące osiedla:

- społeczny, czyli pewna zbiorowość lub społeczność lokalna zamieszkująca osiedle oraz
- techniczno-materialny, czyli budynki i inne urządzenia trwałe będące materialnym wyrazem działalności człowieka.

Owa „dwuskładnikowość” zjawisk osadniczych jest podstawą wyróżnienia w geografii osadnictwa dwóch podstawowe działów problemowych:

- badań nad funkcją osiedli
- studiów morfologii osiedli.

Badania funkcjonalne koncentrują swą uwagę na zagadnieniu funkcji osiedli, czyli zadań jakie ono pełni dla swych mieszkańców, zaplecza i gospodarki krajowej. Studia te zmierzają do odpowiedzi na pytanie: jakie są podstawy gospodarcze powstania i rozwoju osiedli, i od czego one zależą? Badania morfologiczne obejmują zagadnienia

użytkowania ziemi, rozplanowania i fizjonomii osiedli. Próbują dać odpowiedź: jak, z czego i dlaczego tak ukształtowane są osiedla? Głęboki kryzys, jaki dotyka współczesne osadnictwo (habitat), a zwłaszcza miasto, sprawia, iż coraz częściej bada się przejawy życia społecznego i codziennego mieszkańców osiedli, problem nierówności społecznych i przejawy patologii. S. Liszewski (1988) postuluje, aby przedmiotem badań geografii miast stały się warunki życia w mieście. Jego zdaniem należy odpowiedzieć w badaniach geograficzno-osadniczych na trzecie pytanie: jaki jest poziom i warunki życia mieszkańców miast (osiedli), jak i dlaczego właśnie tak są one zróżnicowane?

Geografia osadnictwa bada struktury i procesy, które zachodzą między osiedlami oraz w ich obrębie. Ze względu na skalę przestrzenną badań wyróżnia się dwa podstawowe kierunki badawcze. Jeden, w skali pojedynczego osiedla, obejmuje badanie jego rozplanowania i fizjonomii, funkcji i struktury społeczno-przestrzennej. Celem tych badań jest zwykle wyodrębnienie na obszarze osiedla jednostek strukturalnych, względnie jednorodnych pod względem genetycznym, funkcjonalnym, morfologicznym lub społecznym. W skali między osiedlowej przedmiotem analizy są relacje między osiedlami w postaci połączeń, przepływów towarów, osób i informacji oraz więzi społecznych. Przedmiotem analizy jest między innymi rola danego osiedla w sieci osadniczej regionu lub kraju. Podstawową jednostką analizy są tutaj poszczególne miasta traktowane jako pewne elementy większej całości (systemu osadniczego).

Geografia osadnictwa jest ściśle powiązana z wieloma dyscyplinami naukowymi, z których czerpie pewne pojęcia, teorie i metody badawcze. Ścisłe związki łączą ją z geografiami ludności. Twierdzi się nawet, iż zagadnień ludnościowych nie należy oddzielać od miejsca zamieszkania i pracy, a więc od konkretnych osiedli ludzkich (S. Leszczycki, K. Dziewoński, A. Jelonek), a geograficzna analiza ludnościowa powinna łączyć się z badaniem sieci osadniczej i struktury przestrzennej osiedli. Dla ustalenia genezy osadnictwa problematykę geograficzno-osadniczą od dawna rozwijano w kierunku historycznym, stąd ściśle związki geografii osadnictwa z historią i geografiami historyczną. Silne związki łączą geografiami osadnictwa z innymi naukami społecznymi: socjologią, ekonomią i naukami politycznymi. Te ostatnie dostarczają często podstaw teoretycznych do badań geograficzno-osadniczych (np. teorie lokalizacji, koncepcje ekologii społecznej). Często także geografia osadnictwa czerpie z dorobku innych nauk zajmujących się osadnictwem (urbanistyka, ruralistyka, etnologia), a w badaniu przemian ludnościowych i ustalaniu prognoz korzysta z osiągnięć i metod demografii.

Literatura (wybór)

- Aleksandersson G., 1956, *The industrial structure of American cities*, Lincoln. Nebraska-Stockholm.
- Berry B.J.L., 1960, *The impact of expanding metropolitan communities upon the central place hierarchy*, Annals of Association of American Geographers, 50, 2.
- Brusch J.E., 1953, *The hierarchy of central places in southwestern Wisconsin*, Geographical Review, vol. 43.
- Christaller W., 1933, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Gustav Fischer, Jena.

- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*, Przegląd Geograficzny, t. 31, z. 1.
- Domański R., 1971, *Ogólna teoria systemów a integracja badań nad miastem*, Górnośląskie Studia Socjologiczne, t. 9.
- Domański R., 1976, *Zarys teorii procesów w systemie osadniczym*, Przegląd Geograficzny, t. 48, z. 2.
- Domański R., 1980, *Naczelne twierdzenie teorii rozwoju systemu osadniczego*, Przegląd Geograficzny, t. 54, z. 4.
- Dziewoński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, Przegląd Geograficzny, t. 28, z. 4.
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*, Prace Geograficzne IG PAN, 87.
- Dziewoński K., 1990, *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 154.
- Dziewoński K., Jerczyński M., 1978, *Theory, methods of analysis and historical development of national settlement systems*, Geographia Polonica, 39.
- Geddes P., 1915, *Cities in Evolution*, Williams and Norgate, London.
- Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918-1993*, [w:] S. Liszewski (red.) t. I. *Ōsrodki naukowo-badawcze i ich dorobek*, Łódź 1993; t. II. *Kierunki badań naukowych*. Łódź 1994; t. III. *Badacze*. Łódź 1995.
- George P., 1956, *Miasto*, PWN, Warszawa.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, Materiały i Studia MZPPAUiB, Ser. IV, z. 5, s. 45-64.
- Harris C.D., Ullman E.L., 1945, *The nature of cities*, Annals of the American Academy of Political and Social Science, 242.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytworzenie przestrzeni*, KiW, Warszawa.
- Jelonek A., 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 roku*, Dokumentacja Geograficzna, 2. 3/4.
- Jelonek A., Werwicki A., 1971, *Struktura przestrzenna Tarnowa*, Prace Geograficzne IG PAN, 82.
- Jelonek A., 1997, *Geografia ludności a transformacja systemowa*, [w:] W. Maik, D. Sokołowski (red.) *Geografia osadnictwa, ludności i turystyki wobec transformacji systemowej*, UMK, Toruń.
- Jerczyński M., 1973, *Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, Prace Geograficzne IG PAN, 97.
- Jerczyński M., 1977, *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast. Zagadnienia dominacji funkcjonalnej*, Statystyka Polski, 85, GUS, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 1998, *Geografia osadnictwa jako nauka humanistyczna*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1969, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa.

- Korcelli P., 1969, *Rozwój struktury przestrzennej obszarów metropolitalnych Kalifornii*, Prace Geograficzne IG PAN, 78.
- Korcelli P., 1974, *Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast*, Studia KPZK PAN, 45..
- Korcelli P., 1996, *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji – zarys problematyki*, [w:] *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji*, Zeszyty IGiPZ PAN, t. 1, z. 41.
- Kosiński L., Jelonek A., 1959, *Geografia osadnictwa i zaludnienia*, (skrypt) Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace Geograficzne IG PAN, 79.
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miast*, Zeszyty Naukowe UŁ, ser. II, z. 56.
- Libura B., 1990, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa, 31.
- Lisowski A., 1998, *Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miast*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Liszewski S., 1973, *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*, IŚ, Opole.
- Liszewski S., 1977, *Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi*, UŁ, Łódź.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, t. 59, z. 1-2.
- Liszewski S., 1988, *Geograficzno-ekonomiczne i społeczne problemy badania miast w Polsce*, [w:] E. Biderman (red.) *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, UAM, Poznań.
- Maik W., 1988a, *Refleksje dotyczące stanu i rozwoju polskiej geografii osadnictwa*, [w:] E. Biderman (red.) *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, UAM, Poznań.
- Maik W., 1988b, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, UAM, Poznań.
- Maik W., 1998, *Metodologia polskiej geografii osadnictwa*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Nelson J., 1955, *A service classification of American cities*, Economic Geography, 31.
- Rembowska K., 1998, *O potrzebie teorii w geografii człowieka*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Sagan I., 1998, *Nowe metafory – nowe metody badawcze w geografii nie tylko osadnictwa*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Suliborski A., 1976, *Środowisko mieszkaniowe jako przedmiot badań geografii osadnictwa*, Zeszyty Naukowe UŁ, ser. II, 7.
- Suliborski A., 1983, *Niektóre problemy badań funkcji miast w świetle przedstawionych założeń koncepcji systemowej*, UŁ, Folia Geographica, 2.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Zagożdżon A., 1971, *Morfologia osiedli województwa opolskiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, Inst. Śląski, Opole.

Zagożdżon A., 1978, *Ośrodki regionalne i subregionalne Polski*, UW. Studia Geograficzne, 33, Wrocław.

Settlement as a subject of geographic research

Summary

The term settlement is interpreted in various ways. In the literal meaning it is associated with various buildings erected by man on the Earth. In a larger aspect, the term is a system of two elements: a particular local community inhabiting the settlements, and the buildings and other permanent fittings forming a material result of the community's activities.

Since the beginning of geography, settlement has been an important branch of research. There are four phases of development in the geographic studies on settlement. In the first period, the researchers were interested mainly in the distribution and the size of settlements. In the second phase, they created the foundations for the modern geography of settlement (F. Ratzel, K. Hassert, P. Geddes, W. Christaller, O. Schlüter and others). The third phase was characterized by an increasing role of theoretical element, while the fourth was linked to the new research foci.

Geography of settlement may be placed in the middle of the scale of geographic sciences: between the specialized, thematic geographic disciplines (such as geomorphology, geography of industry, etc.), and geography of regional development.

*Wiesław Maik, prof. dr hab.
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Geografii
ul. Fredry 6/8, 87-100 Toruń*

